

Herbert K. KELMAN i V. Li HAMILTON

Sa engleskog preveo Željko Vučen

Tolerisani masakri

Pokolj kod Mi Laja primer je one vrste nasilja koje se može nazvati tolerisanim masakrom (Kelman 1973): činom neselektivnog, svirepog i često sistematskog masovnog nasilja koje sprovode pripadnici vojske ili paravojnih formacija tokom zvanično tolerisanih akcija nad bespomoćnim i nezaštićenim civilima, među kojima ima starijih ljudi, žena i dece. Tolerisani masakri postojali su tokom cele istorije. U američkoj istoriji, prethodnicu Mi Laja predstavljaju rat na Filipinima oko smene vekova (Schirmer 1971) i masakri nad američkim Indijancima. Drugde u svetu, opet, sećamo se nacističkog "konačnog rešenja" za evropske Jevreje, turskog pokolja i deportacije Jermena, likvidiranja kulaka i velikih čistki u Sovjetskom Savezu i, skorije, masakara u Indoneziji, Bangladešu, Bijafri, Burundiju, Južnoj Africi, Mozambiku, Kambodži, Avganistanu, te u Siriji i u Libanu. Tolerisani masakri mogu imati različite aspekte. Ovom prilikom, međutim, usmerićemo se na njihove zajedničke odlike. Dve od njih su **kontekst** i **cilj** takvog nasilja.

Tolerisani masakri najčešće se događaju u kontekstu šire politike koja je eksplicitno ili implicitno genocidna: smišljena da uništi celinu ili deo kategorije ljudi određene po etničkim, nacionalnim, rasnim, religijskim i drugim kriterijumima. Takva politika može biti cilj po sebi, svesno usmerena na sistematsko i samosvrhovito istrebljenje jedne grupe stanovnika – što je bio slučaj sa holokaustom tokom Drugog svetskog rata. U nacističkom "konačnom rešenju" za evropske Jevreje, politika istrebljenja miliona ljudi bila je svesno formulisana i sprovedena (vidi Levinson 1973): organizovana po uzoru na masovnu proizvodnju, ona je izgradila pravu industriju smrti, dobro organizovanu i efikasnu. S druge strane, takva

politika može biti usmerena i na cilj koji nije istrebljenje (kao što je pacifikovanje seoskog stanovništva u Južnom Vijetnamu u slučaju politike Sjedinjenih Američkih Država u Indokini), ali ona smišljeno desetkovanje velikog dela stanovništva ništa manje smatra prihvatljivim sredstvom za takvu svrhu.

Slažemo se sa zaključkom Bidove skrupulozne i trezvene argumentacije (Bedau 1974) da optužba za genocid SAD u Vijetnamu nije do kraja dokazana, jer takva optužba zahteva i dokaz za specifičnu **nameru** da se genocid izvrši. Iako dokazi idu u prilog tvrdnji da su SAD u Indokini počinile ratne zločine i zločine protiv čovečnosti (vidi Sheehan 1971; Browning/Forman 1972), oni ne pokazuju da je to istrebljenje predstavljalo svestan cilj američke politike. Dokazni materijal koji je Biddo pregledao navodi, međutim, na pomisao da SAD u Vijetnamu jeste počinio genocidna dela, ali za postizanje drugih ciljeva. Glavne akcije američke strategije u Južnom Vijetnamu bile su neograničeno bombardovanje ruralnih krajeva iz vazduha i iz artiljerijskog oruđa, misije kopnene vojske po principu "pronađi i uništi", programi uništenja useva i masovna deportacija seoskog stanovništva. Te akcije, slične onima u Laosu i Kambodži, bile su jasno i svesno usmerene na civile i rezultirale su smrću, ranjavanjem i/ili obeskućenjem velikog broja stanovnika, kao i uništenjem njihove zemlje, izvora njihovog života i društvene strukture. Donosioci političkih odluka jesu predvideli takve posledice, i one su zaista bile svestan deo pokušaja da se stanovništvo pacifikuje; tim akcijama trebalo je da se očiste ruralne oblasti, a gerilci liše baza za dejstvovanje, iako je to značilo i uništenje civilnog stanovništva. Masakri poput onog koji se dogodio u Mi Laju nisu bili deo smišljenog plana, ali su se dogodili u atmos-

feri u kojoj se smatralo da se vijetnamsko stanovništvo sme žrtvovati, a akcije u kojima je ubijen veliki broj njih važile su za stratešku neophodnost.

Druge karakteristika tolerisanih masakara jeste da ljudi koji su njihov cilj ne predstavljaju nikakvu pretnju počiniocima nasilja i ne učestvuju ni u kakvim neprijateljskim akcijama protiv njih. Žrtve ove vrste nasilja su često bespomoćni civili, među kojima stariji ljudi, žene i deca. Prema svim izveštajima iz Mi Laja, bar u prvim trenucima posle zločina, žrtve odgovaraju tom opisu, mada u gerilskim ratovima uvek postoji nejasnoća u pogledu razlike između naoružanih vojnika i nenaoružanih civila. Kao što se često zapaža, američki vojnici u Vijetnamu bili su suočeni sa mogućnošću da žena, ili čak i dete, krije ručnu bombu pod odećom.

Postoje, naravno, istorijski i situacioni razlozi koji objašnjavaju zašto određene grupe postaju žrtve tolerisanih masakara, ali u njih nikako ne spadaju neposredna opasnost po napadače ili nasilje prema njima. Naprotiv, odabir tih grupa za metu zločina u datom trenutku može se povezati sa njihovim mestom u širem političkom kontekstu. Njihovo eliminisanje može se smatrati korisnim sredstvom ili se, pak, njihov život smatra preprekom u sprovođenju politike.

Genocidni ili skoro genocidni kontekst ove vrste nasilja i činjenica da je ono upravljeno na metu koja – bar iz perspektive posmatrača – nije sama izazvala nasilje, ima nekoliko sasvim određenih implikacija za psihološke prilike u kojima se dešava tolerisani masakr. U tim prilikama gotovo da uopšte ne postoje uslovi koji obično pružaju bar neki stepen moralnog opravdanja za nasilje. Ni razlog za nasilje ni njegova svrha nisu takvi da bi se mogli opravdati. Ljudi mogu da se ne slažu o mestu na kom treba povući liniju između nasilja koje se može opravdati i nasilja koje se ne može opravdati, ali će se većina složiti s tim da se o nasilju u samoodbrani ili o nasilju koje je odgovor na tlačenje i druge drastične oblike izazivanja makar može raspravljati sa stanovišta morala. Nasilje u tolerisanom masakru, međutim, ne spada u tu oblast.

Tragajući za psihološkim objašnjenjem za masovno nasilje u ovakvim uslovima, čovek je sklon da najpre potraži sile koje bi mogle da nateraju ljude na takve zločine. Da li se u situacijama u kojima se masakri odvijaju mogu pronaći psihološke sile dovoljno snažne da pretegnu nad moralnim obzirima

koji bi u normalnim situacijama sprečili neopravdivo nasilje? **Taj najlogičniji pristup, traženje psiholoških dispozicija kod počinitelaca ovakvih radnji, ne obezbeđuje zadovoljavajuće objašnjenje ovog fenomena, iako nam može reći nešto o tipovima ličnosti koje najlakše pristaju da učestvuju u takvoj vrsti zločina. Na primer, neadekvatno je svako objašnjenje koje uključuje snažne sadističke nagone napadača. Ne postoji dokaz da je većina ljudi koji učestvuju u takvim pokoljima sklona sadizmu. Štaviše, kada govori o učesnicima u nacističkim pokoljima, Hana Arendt (Arendt 1964) insistira na tome da "oni nisu sadisti ili ubice po prirodi; naprotiv, sistematski su isključivani ljudi koji izvlače psihičko zadovoljstvo iz onoga što čine" (str. 105). Naravno, neke od komandanta i stražara u koncentracionim logorima sasvim možemo nazvati sadistima, ali ono što treba objasniti jeste postojanje koncentracionih logora u kojima su takve ličnosti mogle iziživljavati svoje sadističke maštarije. A prilika za to pružilo im je učešće mnogih ličnosti kojima se etiketa sadizma ne može pripisati.**

Nešto više nijansiran tip ovog dispozicionog pristupa traga za određenim karakterološkim motivima koji dominiraju u određenoj kulturi. Jedan od prvih primera tog pristupa je Frommova analiza privlačnosti nacizma u kontekstu dominantnih sadomazohističkih sklonosti, posebno među pripadnicima nemačke niže srednje klase (Fromm 1941). Trebalo bi istražiti da li se slične karakterne dispozicije mogu pronaći u različitim kulturnim kontekstima u kojima su se desili tolerisani masakri. Ma kako uopštene te dispozicije bile, one se verovatno pre mogu označiti kao spremnost da se u tolerisanim masakrima učestvuje kad se za to ukaže prilika nego što su glavni motiv, motiv po sebi. Na sličan način, visok nivo razočaranja kod određenog stanovništva verovatno pre olakšava tolerisane masakre nego što ih podstiče, jer po svojoj prilici ne postoji jasan odnos između nivoa razočaranja u društvu i takvog nasilja. Ovakav zaključak podudario bi se sa novijim razmišljanjima o odnosu između razočaranja i agresije (vidi, na primer, Bandura 1973).

Može li se učestvovanje u tolerisanim masakrima povezati sa neobuzdano snažnom mržnjom prema onima na koje je nasilje usmereno? Dokazna građa, po svemu sudeći, ne ide u prilog takvom tumačenju. Postoje pokazatelji da mnogi od ak-

tivnih učesnika u istrebljenju evropskih Jevreja, kao što je Adolf Ajhman (Arendt 1964), nisu osećali nikakvu strasnu mržnju prema Jevrejima. Sigurno nema razloga za uverenje da su ljudi koji su planirali i izvršavali američku politiku u Vijetnamu osećali duboku mržnju prema vijetnamskom stanovništvu, iako su duboko ukorenjeni rasistički stavovi mogli igrati značajnu ulogu.

Dakako, mržnja i bes igraju značajnu ulogu u tolerisanim masakrima. Karakteristično je da postoji duga istorija duboke mržnje prema grupama koje su trpele nasilje (Jevreji u hrišćanskoj Evropi, Kinezi u jugoistočnoj Aziji, Iboi u severnoj Nigeriji), mržnje zbog koje oni mogu da postanu pogodne žrtve. Neprijateljstvo igra važnu ulogu i u trenutku u kom se zločini zapravo događaju, čak i ako se zvanično planiranje i administrativne pripreme koje vode do te tačke izvode u hladnoj i gotovo poslovnoj atmosferi. Na primer, Liftonovi opisi Mi Laja (Lifton 1973), zasnovani na svedočenjima očevidaca, navode da su ti zločini bili praćeni opštom pomamom i izrazima besa i osvete prema žrtvama. Međutim, ne bi se moglo reći da neprijateljstvo prema žrtvi zapravo *inicira* te nasilničke radnje. Izrazi besa u takvim situacijama pre se mogu smatrati posledicom nasilja nego njegovim uzrokom. Pomoću njih počinioци mogu da objasne, da racionalizuju svoje nasilne radnje i da svojim emotivnim stanjima daju odgovarajuću etiketu. Oni takođe utiču i na pojačavanje, održavanje i intenziviranje nasilja, ali bes nije primarni izvor takvog nasilja. Neprijateljstvo prema žrtvi, istorijski ukorenjeno ili situaciono podstaknuto, značajno doprinosi nasilju, ali više tako što dehumanizuje žrtve nego što direktno navodi na nasilje protiv njih.

Ukratko, tolerisani masakri ne mogu se adekvatno objasniti postojanjem psiholoških sila – bilo da su to karakterne dispozicije za učestvovanje u krvožednom nasilju ili duboko neprijateljstvo prema žrtvi – koje bi bile tako snažne da moraju naći izraz u nasilničkim aktima nespутanim moralnim obzirima. Naprotiv, glavni podstrek za ovu vrstu nasilja proističe iz političkog procesa. Pitanje koje zaista zahteva psihološku analizu glasi: zašto je toliko mnogo ljudi voljno da izražava, pravda politiku ili da učestvuje u politici koja poziva na masovno ubijanje nezaštićenih civila. Zato je mnogo poučnije sagledati ne motive za nasilje, nego uslove pod kojima uobičajene moralne inhibicije prema nasilju slabe. Možemo identifikovati tri društvena procesa pogodna za razvijanje takvih uslova: autorizaciju, rutinizaciju i dehumanizaciju. Putem autorizacije data situacija se tako jasno određuje da je pojedinac oslobođen odgovornosti da vrši lični moralni izbor. Putem rutinizacije, radnje se tako organizuju da ne postoji mogućnost za postavljanje etičkih pitanja. Putem dehumanizacije stavovi učesnika u zločinu prema žrtvama i prema drugim akterima dobijaju takvu strukturu da odnose između njih nije niti potrebno niti moguće sagledati sa stanovišta morala.

AUTORIZACIJA

Tolerisani masakri se po definiciji događaju u situacijama koje kontroliše vlast (*authority situation*), situacijama u kojim za mnoge učesnike više ne važe moralna načela koja obično vladaju u međuljudskim odnosima. Zbog toga, kada se nasilje eksplicitno naredi, implicitno ohrabruje, prećutno odobrava, ili makar dozvoljava od strane legitimne vlasti, raste i spremnost ljudi da ga čine ili pravdaju. Činjenica da su takve radnje odobrene, autorizovane, njih izgleda automatski opravdava. Sa biheviorističkog stanovišta, opet, autorizacija uklanja potrebu za prosuđivanjem ili vršenjem izbora. Ne samo da uobičajena moralna načela postaju nedelotvorna, nego se najčešće, i to posebno kada su nasilne radnje eksplicitno naredene, nameće drugačija vrsta moralnosti, povezana sa dužnošću da se poštuju naredbe nadređenih.

Simptomatično je da u situaciji koju kontroliše vlast pojedinci osećaju obavezu da se pokoravaju narednjima nadležnih, bilo da ona odgovoraju njihovim ličnim sklonostima ili ne. Dokle god prihvataju legitimnost narednjâ i vlasti koje ih izdaju, oni smatraju da nemaju izbora. Individue se u znatnoj meri razlikuju po stepenu u kom su spremne (i uslovima pod kojima su spremne) da osporavaju legitimnost neke naredbe zbog toga što je naredba kao takva nelegalna, što su oni koji je izdaju prekoračili svoja ovlašćenja ili što ih diktira politika koja narušava osnovne društvene vrednosti. Međutim, bez obzira na takve individualne razlike, osnovna struktura situacije u kojoj postoji legitimna vlast zahteva od potčinjenih da se po-

našaju u skladu sa svojim obavezama, a ne prema ličnim sklonostima; oni mogu da budu otvoreno nepokorni jedino ako ospore legitimitet vlasti. Ljudi se često bespogovorno pokoravaju čak iako ponašanje na koje su se obavezali može povući sa sobom velike lične žrtve ili naneti drugima veliku štetu.

Vvažna posledica osnovne strukture situacije koju kontroliše vlast jeste to što učesnici sebe često ne smatraju lično odgovornim za posledice svojih dela. I još jednom, postoje individualne razlike koje zavise od sposobnosti i spremnosti učesnika da procene legitimnost dobijenih naređenja. Međutim, pošto smatraju da nemaju izbora u tome što čine, oni ne osećaju ni ličnu odgovornost. Kao vršioци radnje oni nisu ličnosti, nego tek produžena ruka vlasti. Zbog toga oni, kada njihove radnje nanose veliku štetu drugima, mogu da se osećaju relativno oslobođenim od krivice. Sličan mehanizam aktivira se i kada neko učestvuje u antisocijalnom ponašanju koje vlasti, doduše, nisu naredile, ali ga prećutno ohrabruju i odobravaju – čak i ako samo stavljaju na znanje da takvo ponašanje neće biti kažnjeno. U takvoj situaciji, ponašanje koje je bilo nezakonito legitimizuje se prećutnim slaganjem vlasti.

Izгледа da je u masakru u Mi Laju struktura situacije koju kontroliše vlast doprinela ogromnom nasilju na oba načina – stavljanjem do znanja da su akti nasilja prema vijetnamskim seljacima **potrebni**, kao i da te akte, iako oni nisu naredeni, nadležne vlasti dozvoljavaju. Postupci u Mi Laju predstavljaju, bar u nekim svojim aspektima, odgovor na eksplicitne ili implicitne naredbe. Poručnik Keli pokazao je, naređenjima i ličnim primerom, da želi da veliki broj seljaka bude ubijen. I dalje je nejasno da li su njemu nadređeni, kao što je tvrdio, naredili da "opustoši" čitavu oblast. Međutim, čak i ako pretpostavimo da njemu nije bilo eksplicitno naredeno da "očisti" selo, on je s razlogom verovao da nadređeni oficiri očekuju takav postupak. I zaista, sama priroda ovog rata podrazumevala je takvo očekivanje. Glavno merilo vojnog uspeha bio je "**body count**", "bilans leševa" – broj poginulih neprijateljskih vojnika – a svaki Vijetnamac koga je ubio vojnik SAD uopšteno je nazivan Vijetkongovcem. Zbog toga i nije potpuno bizarno Kelijevo ubedenje da je kod Mi Laja prosto povećavao svoj bilans leševa, kao što se to očekuje od svakog dobrog oficira.

Čak i da procenimo da su se akcije kod Mi Laja događale spontano, nezavisno od naredbi odozgo, oni koji su ih izvodili s razlogom su pretpostavljali da bi vojna komanda takve akcije mogla prećutno odobriti. Ne samo da komanda u većini slučajeva nije kažnjavala takve radnje, nego su strateški i taktički potezi koje su vlasti dosledno smišljale bili zasnovani na stavu da civilno stanovništvo južnog Vijetnama, "neprijateljsko" ili "prijateljsko", može biti žrtvovano. Akcije pod parolom "pronađi i uništi", ustanovljavanje zona za slobodno otvaranje vatre, korišćenje protivpešadijskog naoružanja, bombardovanje čitavih sela za koja se sumnjalo da kriju gerilce, prisilno preseljenje velikog dela seoskog stanovništva i uništavanje ogromnih šumskih prostranstava, pomogli su da se ozakoni masovno nasilje poput onog u Mi Laju.

Prema nekim postupcima u Mi Laju moglo bi se pomisliti da je odnos prema vlastima počivao na bespogovornoj poslušnosti prema naređenjima odozgo, ma kako destruktivne bile radnje koje su ona zahtevala. Takva poslušnost se posebno neguje tokom vojne obuke, a pojačava je struktura situacije pod nadzorom vlasti u ratu. Međutim, kao što će neki podaci u ovoj knjizi pokazati, ona odražava i ideološku orijentaciju koja može biti rasprostranjena i u čitavom stanovništvu.

RUTINIZACIJA

Procesi autorizacije stvaraju stanje u kom se ljudi upuštaju u neku radnju ne razmišljajući o njenim posledicama i ne donoseći prave odluke. Kad jednom načine prvi korak, oni dospevaju u novo psihološko i socijalno stanje u kom su pritisci da nastave dalje veoma snažni. Kao što je Luin (Lewin 1947) primetio, mnoge sile koje su ljude isprva mogle držati podalje od nekog stanja menjaju pravac čim se oni obavežu na nešto (kad pređu "prag"), pa čak počinju i da ih zadržavaju u tom stanju. Na primer, svest o kriminalnoj prirodi neke radnje, koja je nekoga najpre sprečavala da se umeša, sada može da pojača potrebu da se ta radnja pravda i da se negativne posledice izbegnu.

Uprkos tim silama, međutim, i s obzirom na prirodu radnji u okviru tolerisanih masakara, čovek bi se mogao ponadati da će se moralne skrupule ipak pojaviti, ali verovatnoća moralnog otpora drastično se smanjuje ako se radnja transformiše u rutinsku, mehaničku, potpuno programiranu operaciju. Rutinizacija ima dve funkcije. Prvo, ona smanjuje potrebu za donošenjem odluka, pa tako smanjuje i broj situacija u kojima se mogu pojaviti etička pitanja. Drugo, zahvaljujući njoj mogu se izbeći implikacije takvih radnji, jer se vršilac usmerava na detalje posla pre nego na njegovu suštinu. Ovaj efekat se lakše postiže kod ljudi koji u tolerisanim masakrima učestvuju izdaleka — iz svojih kancelarija ili čak iz kabina u bombarderima.

Rutinizacija se odvija i na nivou individualnog počinioaca i na organizacionom nivou. Izvršenje pojedinačnog posla izdvojeno je na niz odvojenih koraka koji se uglavnom izvode na automatizovan i već ustanovljen način. Tako se lakše zaboravlja priroda proizvoda koji proističe iz tog procesa. Kada poručnik Keli za Mi Laj kaže da "nije bio ništa naročito", on verovatno misli da je sve bilo pitanje rutine, posao kao i svaki drugi. Organizaciono gledano, zadatak se deli na razne kancelarije, od kojih je svaka odgovorna za njegov manji deo. Tako se rasipa odgovornost, i limitiraju se saldo i domašaj neophodnih odluka. Ne treba očekivati da će se na bilo kojoj od ovih tačaka razmišljati o moralnim implikacijama, niti za to postoji ikakva mogućnost. Organizacioni procesi takođe doprinose daljem ozakonjenju radnji svakog učesnika. Postupajući rutinski (pišući materijale, razmenjujući beleške, pri-

lježno izvršavajući propisane zadatke), različite jedinice podržavaju jedna drugu u uverenju da je sve što se događa valjda savršeno normalno, ispravno — i zakonito. Zajednička iluzija da svi oni učestvuju u zakonitom poduhvatu pomaže učesnicima da prilagode svoje aktivnosti drugim ciljevima, kao što su efikasnost njihovog rada, produktivnost njihovog odeljenja ili povezanost grupe kojoj pripadaju (vidi Janis 1972). Proces ustaljivanja zverstava teži je ukoliko postoje stalni signali o pravoj svrsi čitavog poduhvata. Administrativne jezičke doskočice pomažu da se ta svrha prikrije. Na primer, SS je imao zbirku "jezičkih pravila", *Sprachregelungen*, kojima se parafrazirao program istrebljenja. Kao što primećuje Hana Arendt (Arendt 1964), i sam termin "*Sprachregelung*" je "šifra, ono što bi se u svakodnevnom jeziku zvalo laž" (str. 85). Šifre za ubijanje i likvidaciju bili su "konačno rešenje", "evakuacija" i "poseban tretman". Rat u Indokini dao je sopstvenu zbirku eufemizama, kao što su "preventivno reagovanje", "pacifikacija" i "prinudni plan urbanizacije i modernizacije". Pomoću eufemizama učesnici tolerisanih masakara svoje postupke mogu da razdvoje od običnog ubijanja i uništavanja, te da tako izbegnu suočavanje sa njihovim praviim značenjem.

DEHUMANIZACIJA

Procesi autorizacije ukidaju uobičajene moralne obzire; procesi rutinizacije smanjuju verovatnoću da će se takvi obziri uopšte i pojaviti. Pored svega toga, otpor prema ubijanju drugog ljudskog bića je, uopšteno, tako jak da žrtva mora biti lišena statusa ljudskog bića ako treba da bude objekat sistematskog ubijanja. Ukoliko se žrtva dehumanizuje, uobičajena moralna načela na nju se više ne odnose.

Tolerisani masakri postaju mogući u meri u kojoj žrtva u očima počinioaca gubi dve ključne osobine koje je deklarišu kao ljudsko biće i koje su deo moralnog ugovora koji upravlja međuljudskim odnosima: *identitet* (da su nezavisne, jedinstvene ličnosti, sposobne da donose odluke i s pravom da žive svoj život), i *zajednicu* — članstvo u prepletenoj mreži međusobnih odnosa individua koje brinu jedna o drugoj i poštuju individualnost i prava drugog (Kelman 1973; vidi i Bakan 1966, koji pominje slične termine, "svojstva samostalnog subjekta" i "zajednicu"). Stoga, kada se grupa ljudi u celini odredi preko kategorije kojoj pripada i kada se ta katego-

rija isključi iz ljudskog roda, moralni obziri prema ubijanju pripadnika dotične kategorije prevladavaju se sa manje teškoća.

Dehumanizacija neprijatelja je uobičajena pojava u svakom ratnom stanju. Tolerisani masakri, međutim, iziskuju radikalniji stepen dehumanizacije, utoliko što ubijanje nije direktan odgovor na pretnje ili provokacije od strane žrtve. Žrtve ne žigoše za smrt ono što su učinile, nego ono što jesu – kojoj kategoriji sticajem okolnosti pripadaju. Ti ljudi su žrtve politike koja na njihovo sistematsko istrebljenje gleda kao na poželjan cilj ili na prihvatljivo sredstvo. Do tako ekstremne dehumanizacije dolazi kada se ciljna grupa može bez teškoća odrediti kao odvojena kategorija ljudi koji su kroz čitavu istoriju bili obeleženi i marginalizovani od strane jačeg; žrtve često pripadaju nekoj drugoj rasnoj, religijskoj, etničkoj ili političkoj grupi koja važi kao inferiorna ili opasna. Običaji, navike, predstave i rečnik za dehumanizovanje takvih grupa već su dobro ustanovljeni i mogu se koristiti kada se dotične grupe izaberu za masakr. Pomoću etiketa žrtve se lišavanju identiteta i zajednice; tako su američki vojnici Vijetnamce i pripadnike drugih naroda Indokine obično zvali “*gooks*”.

Dinamika samog procesa masakra dodatno povećava sklonost njegovih učesnika da dehumanizuju svoje žrtve. Oni koji učestvuju kao deo birokratskog aparata u većoj meri gledaju na svoje žrtve kao na tela koja treba izbrojati i uvrstiti u izveštaje, kao na bezlične brojke koje utiču na njihovu stopu produktivnosti i unapređenje. Oni koji neposredno učestvuju u masakru – na terenu, takoreći – već i zbog toga što su svedoci viktimizacije, još više doživljavaju žrtve kao niža bića. Jedini način na koji mogu da opravdaju ono što i oni sami i drugi čine tim ljudima, i jedini način na koji mogu izvući makar nekakav smisao iz apsurdnih događaja u kojima su se kao učesnici zatekli (vidi Lifton 1971, 1973), jeste da poveruju da su žrtve niža bića i da zaslužuju da budu istrebljene. I tako se proces dehumanizacije hrani sam sobom.

Odgovornost za zločine iz poslušnosti

S obzirom na razlike u obavezama, delima i odgovornosti među različitim ulogama u društvenoj hijerarhiji, ključni problem glasi: šta se događa sa odgovornošću kad potčinjeni i nadređeni zajedno počinu zločin poslušnosti. Ko je odgovoran za takav zločin? Koliko odgovoran? Po kom osnovu? Obrat ćemo pažnju na vlasti i potčinjene koji čine određeni komandni lanac (Hamilton 1986).

ULOGE VLASTI I IZVRŠIOCA U KOMANDNOM LANCU

Određivanje odgovornosti u komandnom lancu teže je nego određivanje odgovornosti u slučaju pojedinca koji je počinio nedelo. Ono je teško zbog toga što su očekivanja koja se vezuju za određenu ulogu i fizička uzročnost različito raspoređene u tom lancu i zato što predstavljaju konkurentne osnove za odgovornost u takvim uslovima. Zbog toga mi tvrdimo da odgovornost u tom lancu ne mora da bude *ili* na vlasti *ili* na potčinjenom, nego *i* na vlasti *i* na potčinjenom, i to iz različitih razloga.

Kada jedna osoba navodi drugu da deluje, naučna teorija o društvu smatra da je to delo “opravdano”, a odgovornost izvršioца smanjena ili čak eliminisana (Heider 1958). Čak i mno-

go starije pravne teorije ovaj problem tretiraju slično. Pravo takođe ističe traganje za voljnom ljudskom radnjom i "opravdava" činove koji imaju spoljni izvor: "Radnje koje nisu potpuno dobrovoljne asimiluju se sa sredstvima kojima je prethodna radnja prouzrokovala posledicu ili okolnostima u kojima ih je prouzrokovala" (Hart/Honoré 1959, str. 71). Kada je radnju prouzrokovao neko drugi, psihologija i pravo se slažu da strana koja je uzrokovala radnju asimiluje ili apsorbuje odgovornost izvršioca. Međutim, to asimilovanje nije potpuno. Kao što Hart i Onore (*ibid.*) ističu, postoje jezičke, logičke i zakonske razlike između neposredne voljne radnje s jedne strane, i navođenja drugog na radnju, tj. interpersonalnog uzrokovanja, s druge. Nije, na primer, isto da li je "Tom ubio Herija" ili je "Tom naveo Dika da ubije Herija". Odgovornost za interpersonalno uzrokovanje pre teži da se podeli nego da u potpunosti padne na prvobitnog dobrovoljnog izvršioca u lancu uzročnosti.

Direktna fizička prisila ili prinuda verovatno je najčistiji slučaj u kome će najveći deo odgovornosti biti prenet na drugu osobu koja je inicijator radnje. Ali, vlast nije isključivo sila prinude. Jedan zapovednik sigurno ima moć nad potčinjenim, ali pošto ima pravo da komanduje i izdaje uputstva, karakteristično je da pretpostavlja i da će se njegove komande poštovati jer treba da se poštuju. Uzgredna posledica te pretpostavke jeste da on ne mora, i zaista i ne nadgleda poslušnost onako kako to čini neko ko direktno vrši prinudu. Poslušnost potčinjenih, pak, neizostavno podrazumeva **tumačenje** naredbi, čak i u vojnom kontekstu. Tok bitke retko sledi precizna naređenja koja su izdale vođe. Umesto toga, na svakom koraku duž komandne linije naređenja se primaju, tumače, ponekad pogrešno, a nekada se i ignorišu (vidi Keegan 1976, o Azenkuru, Vaterlou i Somi, ili Tolstoj 1957 o Borodinskoj bici). U strogo uzročnom smislu, pripisivanje neke vojne pobeđe određenom vojskovođi često je, u strogo kauzalnom smislu, ozbiljna greška; pripisivanje katastrofe ili poraza tom vojskovođi podjednako je pogrešno.

Naravno, odgovornost podrazumeva i mnogo više od principa kauzalnosti. Od zapovednika se očekuje da nadgleda potčinjene, a da za uzvrat ima interpersonalnu kontrolu nad njima: to je deo njegove uloge (vidi i Hamilton/Sanders 1981, 1983). Međutim, princip kauzalnosti i očekivanja ne moraju uvek srećno da se uklope u komandni lanac i da proizvedu opšti "zbir" odgovornosti. Uzročna odgovornost se **deli** između zapovednika i izvršioca. Potčinjeni fizički proizvode efekte koje taj zapovednik interpersonalno uzrokuje. Očekivanja vezana za određenu ulogu pre su **recipročna** nego što su podeljena. Dužnost potčinjenog je da izvršava naređenja, dok je recipročna obaveza zapovednika da nadgleda potčinjene. Zadržavanje u granicama normalnog ponašanja u određenoj ulozi obično je dovoljno da sačuva potčinjenog od nevolje. Deo je prećutnog dogovora između zapovednikâ i potčinjenih da su zapovednici odgovorni za posledice proizvedene njihovim naređenjima, dok se potčinjeni, za uzvrat, pokoravaju tim naređenjima. No, ako zapovednikova uputstva izađu iz zakonskih okvira, potčinjeni se nalazi u dilemi: pogrešice bilo ako izvrši direktivu, bilo ako je ne posluša.

Kako će onda potčinjeni najverovatnije rešiti problem kada se suoči sa potencijalno nezakonitim naređenjima? Verovatno moralno objašnjenje dotične radnje, posebno u slučaju potčinjenog koji naginje pokoravanju, uključuje očekivanja vezana za ulogu. On će njih verovatno izraziti, a i osećati, kao obaveze: "tvoja je dužnost da slediš naređenja", "eksperiment mora da se nastavi". Milsovim rečima (Mills 1940), "rečnik motiva" koje čovek koristi kako bi sam se-

be i druge ubedio da je određena radnja prikladna, prilično doslovno je rečnik *motiva* zasnovanih na ulozi u toj akciji (vidi takođe Scott/Lyman 1968). Nasuprot tome, retki učesnici koji odbijaju naređenja vlasti verovatno će staviti težište na predviđene *posledice* poslušnosti: na nevine ubijene ljude, druge učesnike eksperimenta kojima je nanoseno zlo i slično. Akter koji se usmeri na motive zasnovane na ulozi, na zahteve koje nameće uloga potčinjenog, tvrdi da kaznu ne određuju radnje, nego specifična očekivanja vezana za ulogu. Potčinjeni koji težište stavlja na posledice svog dela i iz njih izvlači zaključke o odgovornosti aktera, koristi onaj model pripisivanja odgovornosti koji opisuje Hajder (Heider 1958): čovek je svedok nečijeg dela, zaključuje da li je ta radnja bila namerna, i s tim u skladu i pripisuje krivicu. U ovakvom sistemu, svi imperativi su uopšteni i mogu se odnositi podjednako na sve učesnike.

Ukratko, kada reaguje na naređenje, potčinjeni u hijerarhiji vlasti neizbežno ima na raspolaganju dva referentna okvira. Ta dva okvira pozivaju se na dva različita osnova ili dva modela odgovornosti u toj situaciji: obaveze koje nameće uloga, s jedne strane, i fizički uzrokovana dela, s druge.

Dodatni problem pri određivanju odgovornosti u komandnom lancu je taj što se hijerarhija autoriteta retko sastoji samo od dva člana. Nadređeni su pod nečijom komandom, i šefovi imaju šefove. Na svakoj tački takvog lanca pojavljuju se komplikacije. Pretpostavimo da postoji jedan zapovednik koji donosi odluke i naređuje potčinjenima. Taj potčinjeni, opet, naređuje *svojim* potčinjenima. Donosilac odluke stoga snosi odgovornost zasnovanu na ulozi, u Hartovom smislu, za sve posledice iz čitavog lanca. Ako potčinjeni sa nižeg nivoa, koji "samo čini kao što je naređeno", ima ikakvu odgovornost, ona je zasnovana na uzročnoj odgovornosti. Između se nalaze lanci interpersonalne uzročnosti, koji se spuštaju hijerarhijski od donosioca odluka do posrednika, i od njih do potčinjenih. Ovi lanci uključuju tumačenje naređenja koja su izdali posredni zapovednici.

Problem koji se u proširenom lancu komandovanja zaoštrava jeste logička veza između politike i izvršavanja. Naređenja postaju mala ili velika politika kako se krećemo uz komandni lanac, a politika je, logično, mnogo opštije prirode nego što je to posebno naređenje ili radnje koje se izvedu u skladu sa njim. Neko, na primer, može pitati kakva je uzročna veza između politike tipa "pronađi i uništi" i zločina u Mi Laju; ne mora odmah da bude jasno da ta opšta politika sadrži i takvu specifičnu posledicu. I obrnuto, nije uvek lako reći da li je u određenom slučaju neka politika sprovedena, zato što se mora poći induktivnim putem od izazvanih manjih efekata unatrag ka nameravanom opštem efektu. Jer ono što donosioci odluka *nameravaju* jeste opšti efekat. Samo zbog opšteg efekta donosilac odluke je odgovoran i za uzročne elemente i za elemente koje nosi uloga.

Komandni lanac sadrži i moralni i zakonski paradoks: što je veći obim posledica za koje se nadređeni, s obzirom na ono što se očekivalo, može smatrati odgovornim, tim je slabiji dokaz da je nadređeni uzročno odgovoran za dotičnu posledicu.

Ove dve odgovornosti nadređenog i podređenog nisu istinski recipročne onom nekadašnjem "*respondeat superior*". Naprotiv, kada zapovednikova naređenja pređu granice zakonitosti, potčinjeni čija je isprika o izvršenju naredbe odozgo odbijena uglavnom se osuđuju prema stepenu ličnog učinka. Nadređenima se uglavnom sudi po stepenu odgovornosti koju nosi uloga, jer što je veća odgovornost koju nosi uloga nadređenog, manje će biti jasna bilo kakva posebna uzročna odgovornost. U tom smislu su presude za ratne zločine u Nirmbergu i slučaj generala Jamašite sasvim dosledne. Odluka iz Nirmberga stavila je težište na prostor u kom potčinjeni može lično da utiče na tok događaja, i istakla nezavisan status svakog potčinjenog. Može se reći da te presude izričito tvrde da naredbe iz radnji potčinjenih ne otklanjaju lični učinak. Odluka o Jamašiti, s druge strane, pažnju fokusira na princip "*respondeat superior*": tradicionalno, rašireno očekivanje da je nadređeni odgovoran za sve <1>posledice. </1>

<1>Na sličan način i Kiršenbaum (Kirschenbaum 1974) ukazuje na različite odgovornosti nadređenog i podređenog sa stanovišta jevrejskog prava. Zavisno od situacije, za zločin poslušnosti mogu biti nadređeni ili podređeni, ili pak obojica mogu istovremeno biti potpuno odgovorni za njega. Drugim rečima, "*respondet superior*" ne zame-

Ne-recipročne "odgovornosti" vlasti i potčinjenog, i različite nijanse značenja koje termin **odgovornost** ima za svakog od njih, mogu da objasne određene, u drugim situacijama ne-normalne, sudove o podeli odgovornosti u Milgramovim eksperimentima <n1>(Milgram 1974)</n1> Teorijski, Milgram je istakao da je prepuštanje odgovornosti izvođaču eksperimenta ključ za poslušnost učesnika istraživanja; čak je tvrdio da je dobijeni "status izvršioca" imao evolutivni značaj. Analizirajući Milgramove radove, mi smo već naglasili i onu "trampu" u odgovornostima, prećutni sporazum između dveju strana u eksperimentu. No, kada su učesnici eksperimenta naknadno pitani ko je odgovoran za ono što se dogodilo, mnogi su (mada ne i većina) preuzeli odgovornost na sebe, čak i ako su slušali izvođača eksperimenta (Milgram 1974, Mantell/Panzarella 1976). Mi smatramo da učesnik eksperimenta naknadno pitanje o relativnoj odgovornosti može da shvati dvoznačno, s obzirom na različita značenja tog termina.

Na primer, učesnici su sasvim svesni svoje kauzalne uloge u puštanju elektro-šokova; oni sebe mogu da dožive kao "odgovorne" učesnike istraživanja, ali mogu da misle i da je, ako stvari pođu pogrešnim tokom, u krajnjoj liniji ipak odgovoran izvođač eksperimenta.

Pozicije poslušnih i neposlušnih učesnika istraživanja, ili drugih potčinjenih, možemo razlikovati prvenstveno u kontekstu njihovog modela odgovornosti izvedenog iz okvira u koji su oni smeštali svoje radnje u određenoj situaciji. Model koji se usmerava na motive i obaveze određene ulogom podrazumeva poslušnost, dok model koji se fokusira na radnje i njihove posledice poziva na neposlušnost. Zbog toga poslušni učesnik može da kaže "Odgovoran sam što sam okrenuo prekidač" ili "Izvršavao sam svoju obavezu prema izvođaču eksperimenta". Neposlušni akter može da kaže "Naravno, odgovoran sam što sam povredio tu osobu, zato sam se i zaustavio". Kritična razlika nalazi se u okvirima u kojima akteri shva-

njuje i ne umanjuje individualnu vojničku odgovornost za posledice njegovih namernih radnji, i obrnuto. U Kiršenbaumovoj analizi postoji i jedna interesantna nijansa: odgovornost nadređenih povećava se ako oni mogu da očekuju da će njihovi potčinjeni najverovatnije izvršiti radnje koje su naredili – na primer, u ratnom stanju, gde su potčinjeni "obučeni za nepokolebljivu lojalnost i neprestanu poslušnost" (str. 190).</1>

<n1>Milgramov eksperiment obavljen je sa muškim ispitanicima između 20 i 50 godina starosti, koji su se dobrovoljno javljali za učešće u eksperimentu. Po dolasku u laboratoriju vođa eksperimenta upoznao bi ih sa osobom koju bi im predstavio kao drugog ispitanika, takođe učesnika u eksperimentu, ali koja je zapravo bila obučena da igra ulogu žrtve. Dobrovoljac bi preuzeo ulogu učitelja, drugi učesnik ulogu učenika u eksperimentu za koji je rečeno da želi da istraži dejstvo kazne na proces učenja. Učitelj i učenik sede u odvojenim prostorijama, i imaju samo auditivni kontakt; od učenika se očekuje da nauči listu sa parovima reči koje će ga učitelj ispitivati, a ako učenik pogreši, učitelj treba da pritisne prekidač i da mu zada elektro-šok (naravno, učeniku su samo pre početka eksperimenta stavljene elektrode, dok je učitelj još mogao da ga vidi). Svaki sledeći elektrošok povećava se za 15 V, na skali koja počinje sa 15, a završava sa 450 V, s tim što su prekidači i verbalno označeni od "lak strujni udar" do "veoma težak strujni udar". Već od 75 V "učenik" počinje da negoduje, sa sve jačim strujnim udarima više od bola (ove reakcije koje je učitelj mogao da čuje bile su prethodno snimljene), da bi u jednom trenutku učtao... Kad god bi se, tokom eksperimenta, učitelj obratio vodi eksperimenta, ovaj bi insistirao na tome da je veoma važno da se eksperiment nastavi. – Glavna mera poslušnosti bio je najjači elektro-šok koji će učitelj zadati učeniku. Oko dve trećine svih ispitanika išle su do samog kraja, do elektro-šoka jačine 450 V; kod ispitanika koji su svojom voljom prekinuli eksperiment, postoje značajne razlike u trenutku u kom su ga prekinuli, tj. u jačini poslednjeg strujnog udara koji su bili spremni da zadaju (prim. prev., prema Kelman/Hamilton 147ff).</n1>

taju odgovornost u datoj situaciji.

Zato na naše početno pitanje u ovom poglavlju – ko je odgovoran za zločin poslušnosti? – nema jasnog odgovora. Nadređeni je interpersonalni uzrok onoga što se događa, a potčinjeni je fizički uzrok kome, osim toga, uloga nameće poslušnost. Od nadređenog se očekuje da može da gleda unapred i da ima pregled nad situacijom, i to tako da eventualno može da snosi odgovornost za sve posledice. No, te odgovornosti se samo naizgled sabiraju – one mogu i da se umnožavaju. Potčinjeni se može smatrati odgovornim po "nirnbërškom osnovu", a nadređeni odgovornim po principu "*respondeat superior*": potčinjeni zbog dela, nadređeni zbog uloge. Ako se odgovornost može umnožavati, ona može isto tako i nestati. Podređenom, kao jasnom fizičkom uzroku, može biti oprosteno zbog naredbe nadređenog. Ovaj oprost povezan za ulogu može da se prenosi uz čitav komandni lanac dok god onaj na višoj poziciji može delotvorno da tvrdi "ali ja nisam mislio tako". Zavisno od slučaja i od broja karika u komandnom lancu, možemo utvrditi da je potčinjeni kriv, da je nadređeni kriv, da su obojica krivi, ili da nijedan nije kriv. Ono u šta možemo biti sigurni jeste da se *osnovi* krivice mogu razlikovati i da treba da poživaju na trampu između uloga i delâ (Hamilton 1978a).

Pretpostavljamo da nelagodnost koju čovek oseća kad pripisuje odgovornost postaje veća što se više udaljavamo od direktnog fizičkog kontakta. Zbog toga očekujemo da pripisivanje krivice teži onom kraju komandnog lanca na kom se nalazi fizičko uzrokovanje. Međutim, ravnoteža odgovornosti je takva da može biti mnogo lagodnije ako se pronađe počinilac koji je i fizički učestvovao i naređivao, ako je ista osoba i počinila dela i prekršila obaveze. To bi moglo da objasni tajnu zašto je od trideset sudskih procesa na vojnom sudu samo jedan optuženi za masakr kod Mi Laja zaista i osuđen; poručnik Viljem Keli bio je takav **<n2>**počinilac.**</n2>**

Složenost ravnoteže u komandnom lancu između odgovornosti zasnovane na ulozi i odgovornosti zasnovane na delu može da nam pomogne da razumemo problem pripisivanja

odgovornosti u svim birokratskim strukturama, a ne samo u vojnom komandnom lancu. Takozvani kriminal u privredi, nelegalne ili nemoralne radnje koje su počinile grupe ljudi ili radnje izvršene u njihovo ime, teško se može izučavati, razumeti i sudski goniti, delom i zbog komandnih lanaca kojima se odlikuju takvi zločini. Odgovornost se po pravilu gubi na načine koje smo već opisali. Na primer, dve nedavno objavljene knjige o privrednom kriminalu pružaju potpuno različite slike o odgovornosti, u zavisnosti od nivoa analize i dela hijerarhije koji je u središtu pažnje (vidi Ermanov osvrt na ta dela, Ermann 1985). Intervjuišući penzionisane menadžere srednjeg ranga, M. B. Klinard (Clinard 1983) kod njih konstatuje želju da se brane "naredbom odozgo": "samo sam izvršavao naređenja" šefova korporacije. Nasuprot tome, Von (Vaughan 1983), analizirajući organizacione temelje privrednog kriminala, nalazi da čelni menadžeri vrlo često ne znaju ili nisu sigurni "šta se dogodilo". Naša analiza nagoveštava kako i zašto se svi članovi komandnog lanca mogu braniti od odgovornosti. Odbrana se jednostavno može kretati od odbijanja personalnog uzrokovanja na vrhu, do poricanja inicijative na dnu takve hijerarhije. Možda su svi odgovorni, ali na način dovoljno različit da se svačija odgovornost raspline i umanj.

RAZLIČITI POGLEDI NA ODGOVORNOST POTČINJENOG

Kada se potčinjeni suoče sa potencijalnom nezakonitošću naredbi koje su izdali njihovi nadređeni, kada se nađu u situaciji da lako mogu počiniti zločin poslušnosti – rasuđivanje o odgovornosti postaje složenije i za samog potčinjenog i za spoljne posmatrače. Takve situacije stvaraju napestost između odgovornosti koju nosi uloga potčinjenog i njegove kauzalne odgovornosti, kako u njegovim sopstvenim očima, tako i u očima nekoga ko sudi sa strane. S jedne strane, odgovornost vezana za ulogu, često podržana ovlašćenjem nadređenih da kazne za neispunjenje obaveze, poziva na poslušnost. S druge strane, štetna priroda radnji čije je izvršavanje naređeno poziva potčinjenog da se ogлуši o nared-

<n2>Viljem Keli najpre je osuđen na doživotnu robiju; međutim, kazna je preinačena najpre na 20, pa na 10 godina robije, od kojih je Keli odslužio svega 3 godine (a i njih u kućnom pritvoru) pre no što je konačno oslobođen.**</n2>**

bu. Kao odgovor na tu dilemu, to smo već primetili, potčinjeni (i posmatrači) mogu da prihvate model odgovornosti koji polazi od motiva zasnovanih na ulozi ili pak model usmeren na posledice dotičnog čina. Možemo pretpostaviti da će u sklonosti jednom od tih alternativnih modela postojati sistemske razlike između samih potčinjenih i spoljnih posmatrača, uključujući i predstavnike javnosti.

●čekivanje da će potčinjeni i oni koji sude spolja težiti da prihvate različite modele odgovornosti zasnovano je na istraživanju koje smatra da počinioци i posmatrači u načelu različito pripisuju odgovornost. Počinioци naglašavaju situacione razloge ili razloge vezane za ulogu, posebno kada su posledice negativne. Posmatrači su, naprotiv, skloniji da se usmere na počinioца kao na uzrok (Jones/Nisbett 1971; Nisbett/Ross 1980; Ross 1977). Obe grupe moraju da reše jednu dilemu. Treba li se usmeriti na posledice radnje koje su dovele do krivice i smatrati počinioца odgovornim? Ili se treba usmeriti na počiniočeve motive, uključujući i obavezu poslušnosti, pa poreći da je ta radnja uzrok krivici? Počinioцима zločinā poslušnosti lakše pada da svoje radnje objasne motivima zasnovanim na ulozi, i oni verovatno nikada ne napuštaju taj okvir niti ga dovode u pitanje. Posmatrači će pak verovatnije tretirati počinioца kao neposredni i personalni uzrok nastalih posledica.

Sama vlast se često ponaša kao posmatrač ili sudija zločina poslušnosti. Njena obuka i položaj pojačavaju sklonost posmatračā da se usmere na posledice, pa da za izvršavanje

nezakonitih naređenja krive potčinjenog. Drukčije rečeno, nadređeni su obučeni da pokažu veći nivo nezavisnog prosuđivanja, kao i da znaju "zvaničnu" verziju onoga što potčinjeni treba da rade (na primer, da ne slede nezakonita naređenja). Suočeni sa jasnim slučajem nezakonitih naređenja, oni su spremniji da okrive poslušnog potčinjenog nego što bi činili drugi, npr. počiniočevi drugovi, takođe potčinjeni. Vlasti koje prosuđuju o zločinu poslušnosti mogu u stvari koristiti merilo nezavisnog prosuđivanja protiv onih kojima je takva nezavisnost najmanje na raspolaganju: potčinjenih. Međutim, ne prihvataju svi posmatrači model "posledica", niti svi počinioци u ulozi potčinjenih prihvataju model "motiva". Zapravo, što se tiče posmatrača, podatak iz našeg istraživanja [...] nagoveštava da je samo manjina ispitanika (koje smo nazvali istrajni i anomalni neposlušni) bila spremna da sudi poručniku Keliju sa stanovišta posledica njegovih radnji. Mnogo veći deo (tzv. istrajni streljači) izgleda se identifikuje sa Kelijem i prihvata model motiva kada prosuđuje njegovo ponašanje. Čini se da posmatrači, u ovom slučaju, pripisuju odgovornost na gotovo isti način na koji bi se to očekivalo od počinilaca.

preuzeto iz: Herbert C. Kelman/V. Lee Hamilton, *Crimes of Obedience. Toward A Social Psychology of Authority and Responsibility*, Yale University Press, New Haven/London 1989, str.12-20 i 204-210.

Herbert C. Kelman predaje socijalnu etiku na Harvardu, V. Li Hamilton predaje sociologiju na Univerzitetu države Merilend.

BIBLIOGRAFIJA:

Arendt 1964: H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*, New York: Viking Press.

Bakan 1966: D. Bakan, *The duality of human existence*, Chicago: Rand McNally.

Bandura 1973: A. Bandura, "Social learning theory of aggression" in: J. F. Knutson (Ed.), *Control of aggression: Implications from basic research*, Chicago: Aldine-Atherton.

Bedau 1974: H. A. Bedau, "Genocide in Vietnam", in: V. Held/S. Morgenbesser/T. Nagel (Eds.), *Philosophy, morality, and international affairs*, New York: Oxford University Press, pp. 5-46.

Browning/Forman 1972: F. Browning/D. Forman (Eds.), *The wasted nations: Report of the International Commission of Inquiry into United States Crimes in Indochina, June 20-25, 1971*, New York: Harper & Row.

Clinard 1983: M. B. Clinard, *Corporate ethics and crime: The role of middle management*, Beverly Hills, Calif.: Sage.

Ermann 1985: M. D. Ermann, "Accounting for corporate crime", in: *Contemporary Sociology*, 14, 158-161.

Fromm 1941: E. Fromm, *Escape from freedom*, New York: Reinhart.

Hamilton 1978a: V. L. Hamilton, "Obedience and responsibility: A jury simulation", in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 126-146.

Hamilton 1986: V. L. Hamilton, "Chains of command: Responsibility attribution in hierarchies", in: *Journal of Applied Social Psychology*, 16, 118-138.

Hamilton/Sanders 1981: V. L. Hamilton/J. Sanders, "Effects of roles and deeds on responsibility judgments: The normative structure of wrongdoing", in: *Social Psychology Quarterly*, 44, 237-254.

Hamilton/Sanders 1983: V. L. Hamilton/J. Sanders (with Y. Hosoi, Z. Ishimura, N. Matsubara, H. Nishimura, N. Tomita & K. Tokoro, "Universals in judging wrongdoing: Japanese and Americans compared", in: *American Sociological Review*, 48, 199-211.

Hart/Honoré 1959: H. L. A. Hart/A. M. Honoré, *Causation in the law*, Oxford, England: Clarendon Press.

Heider 1958: F. Heider, *The psychology of interpersonal relations*, New York: Wiley.

Jones/Nisbett 1971: E. E. Jones/R. E. Nisbett, *The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behavior*, Morristown, N. J.: General Learning Press.

Keegan 1976: J. Keegan, *The face of battle*, New York: Viking Press.

Kelman 1973: H. C. Kelman, "Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers", in: *Journal of Social Issues*, 29 (4), 25-61.

Kirschenbaum 1974: A. Kirschenbaum, "A cog in the wheel: The defence of 'obedience to superior orders'", in: *Jewish Law. The Israel Yearbook on Human Rights*, 4, 168-193.

Levinson 1973: S. Levinson, "Responsibility for crimes of war", in: *Philosophy and Public Affairs*, 2, 244-273.

Lifton 1973: R. J. Lifton, *Home from the war – Vietnam veterans: Neither victims nor executioners*, New York: Simon & Shuster.

Mantell/Panzarella 1976: D. M. Mantell/R. Panzarella, "Obedience and responsibility", in: *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 15, 239-245.

Milgram 1974: S. Milgram, *Obedience to authority: An experimental view*, New York: Harper & Row.

Mills 1940: C. W. Mills, "Situated actions and vocabularies of motive", in: *American Sociological Review*, 5, 904-913.

Nisbett/Ross 1980: R. Nisbett/L. Ross, *Human inference: Strategies and shortcomings of social judgment*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

Ross 1977: L. Ross, "The intuitive psychologist and his shortcomings", in: L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10, pp. 173-220), New York: Academic Press.

Schirmer 1971: D. B. Schirmer, "My Lai was not the first time", in: *New Republic*, 1971, April 24, pp. 18-21.

Scott/Lyman 1968: M. B. Scott/S. Lyman, "Accounts", in: *American Sociological Review*, 33, 46-62.

Sheehan 1971: N. Sheehan, "Should we have war crime trials?", in: *The New York Times Book Review*, 1971, March 28, pp. 30-34.

Tolstoy 1957: L. Tolstoy, *War and peace*, Harmondsworth, England: Penguin Books.

Vaughan 1983: D. Vaughan, *Controlling unlawful organizational behavior: Social structure and corporate misconduct*, Chicago: University of Chicago Press.